

Бути українською. Речення і його знаки

КУПИТИ

Людству неймовірно пощастило: крім того, що вміє влучно називати всі предмети і явища навколишнього світу, воно також майстерно висловлює свої думки та впливає за допомогою мовлення на співрозмовника. А українцям пощастило ще більше, адже найголовніший інструмент, за допомогою якого ми самовиражаємося, передаємо інформацію та демонструємо почуття й емоції, – досконалий, філігранно вивершений і бездоганний. І хто ж це збирає стільки компліментів? Авжеж, речення – саме та мовна одиниця, в якій ми вербалізуємо свої думки й накопичуємо всю потрібну нашим співрозмовникам інформацію.

Книжка «Бути українською» – четверта й остання в серії, присвяченій українській мові. Вона містить захоплену, а подекуди й суперзахоплену синтаксично-пунктуаційну розповідь про особливості українського речення, його структуру, типи ускладнень і, звісно, розділові знаки, що їх ми використовуємо і наприкінці, і в середині цього чарівного мовного творіння. Авторка переконана, що після прочитання ми ще більше й назавжди полюбимо свою українську мовоньку.

Ольга Дубчак – кандидатка філологічних наук, фахова редакторка, літературна редакторка, аудіоредакторка і головна редакторка видавництва «Віхола».

Ольга Дубчак

БУТИ УКРАЇНСЬКОЮ

Речення і його знаки

Ольга Дубчак

Бути українською

Речення і його знаки

ВіхОла

Київ · 2025

УДК 811.161.2'367(0.062)

Д79

Дубчак Ольга

Д79 Бути українською. Речення і його знаки / Ольга Дубчак. — Київ : Віхола, 2025. — 256 с. — (Серія «Наукпоп»).

ISBN 978-617-8517-33-5

Людству неймовірно пощастило: крім того, що вміє влучно називати всі предмети і явища навколишнього світу, воно також майстерно висловлює свої думки та впливає за допомогою мовлення на співрозмовника. А українцям пощастило ще більше, адже найголовніший інструмент, за допомогою якого ми самовиражаємося, передаємо інформацію та демонструємо почуття й емоції, — досконалий, філігранно вивершений і бездоганний. І хто ж це збирає стільки компліментів? Авжеж, речення — саме та мовна одиниця, в якій ми вербалізуємо свої думки й накопичуємо всю потрібну нашим співрозмовникам інформацію.

Книжка «Бути українською» — четверта й остання в серії, присвяченій українській мові. Вона містить захоплену, а подекуди й суперзахоплену синтаксично-пунктуаційну розповідь про особливості українського речення, його структуру, типи ускладнень і, звісно, розділові знаки, що їх ми використовуємо і наприкінці, і в середині цього чарівного мовного творіння. Авторка переконана, що після прочитання ми ще більше й назавжди полюбимо свою українську мовоньку.

УДК 811.161.2'367(0.062)

Усі права застережено. Будь-яку частину цього видання в будь-якій формі та будь-яким способом без письмової згоди видавництва і правовласників відтворювати заборонено.

© Ольга Дубчак, 2025

© Олена Каньшина, обкладинка, 2025

© ТОВ «Віхола», виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2025

Відгуки про книжку

Речення! Вони всюди. Навіть тут, з нами, у цій кімнаті. Авторка люб'язно бере нас за руку і веде у темний ліс речень, обводить через коми, лякає пасивно-агресивними крапками, трясє довгим тире і штрикає дефісом, показує, що отам ген-ген до обрію простягається Забужківське речення... На якусь мить навіть здається, що темний ліс — це приємна галявина. Яка наївність! Український синтаксис та пунктуація — це таки темний ліс, але ця книжка принаймні розставляє там указівники.

Євгенія Кузнецова, письменниця

Мамо! Я не хочу малювати речення, я хочу монстра-машинку, а речення не хочу, бо хочу монстра-машинку!

Костянтин, чотирирічний син авторки

Умовні позначення:

- [] — головна частина складного речення
- () — підрядна частина складного речення
- . — пасивна агресія
- ! — активна агресія
- !!! — перемога

Передмова

Вітаю, любі друзі!

Яке щастя знову зустрітися на сторінках книжки про нашу кохану українську мовоньку! Якщо ви тримаєте-таки це видання в руках, можемо впевнено стверджувати, що проєкт успішний, а ми — лінгвістичні зубри, які нічого не бояться й відважно йдуть уперед у мовному пізнанні.

Це завершальна книжка з мовознавчої серії, присвячена найдосконалішій мовній одиниці, за допомогою якої ми виражаємо свої думки і — берімо якнайширше — мислимо про всесвіт і про себе в ньому. Ми вже говорили про чарівні звуки української мови, розглядали картину світу українців крізь призму слова, а тепер час присвятити пильну увагу тому, без чого неможливе пізнання й формулювання сенсів, які ми хочемо донести до інших людей.

Певно, уважні читачі вже здогадалися, про що йдеться (тим паче ми вказуємо про це в назві книжки).

Речення — та ідеальна мовна одиниця, за допомогою якої ми формулюємо власні думки, виражаємо їх усно й письмово та застосовуємо як інструмент впливу на співрозмовника чи співрозмовницю, спосіб донесення до нього чи неї свого світобачення (а він або вона робить так само, навіть не сумнівайтесь). Ось що є запорукою нашого, людського, порозуміння і встановлення взаємин, висловлення почуттів, розкриття інформації та поширення цієї інформації в просторі й часі. Врешті, не буду голослівною, навіть якщо запевню, що грамотно складені речення — і їх слушне поєднання в тексті — є надзвичайно потужним рушієм розвитку: дитини, дорослої людини, громади й суспільства загалом. Формулювання думки в реченні й вербалізація цієї думки — той самий секрет успішного домінування людини на планеті.

Ми розглянемо основні принципи формування (і формулювання) українського речення, упевнимосся, що інформація про його частини нам таки потрібна, а ще, звісно, простежимо історію та правила

вживання його розділових знаків, бо, хоч сучасні месенджери намагаються вдавати, що нічого про ці знаки не чули, в нашому письмовому мовленні вони мають неабияке значення. Це не абстрактні поняття й дивні значки, а важливі елементи в правильній організації нашого мислення й світогляду.

«Cogito ergo sum», — стверджував французький філософ Рене Декарт, що в перекладі на наймилозвучнішу означає «Я мислю, отже, існую». Авжеж, усі ми так чи інакше чули цей вислів і вкладали в нього власний сенс. Можливо, навіть геть не той, що його мав на увазі сам Декарт¹. Але в тому й штука: власний, але ж сенс! У цій книжці його згадано не даремно, адже саме речення і є найголовнішим виразником сенсів, думок і умовиводів. Ми мислимо українською, виражаємо свою думку — усно чи письмово — українською, а отже, існуємо українською. Були, є і будемо. Українською.

То як, готові? Чудово! Погнали у світ українського речення, там класно. Сподіваюся, після цієї синтаксичної екскурсії ви ще міцніше й назавжди полюбите нашу фантастичну мову.

¹ І маємо право, бо живемо у вільній країні!

Вступ

Одного чотирирічного хлопчика одна авторка попросила намалювати речення, і він зробив це так:

Митець уточнив, що це речення вредне, бо поліція робить віу-віу, а він (ги-ги-ги, дивись, робот!) малюватиме завтра машинку, мамо, чи привезеш ти мені з роботи монстра.

Загалом і сам малюнок, і ЛСД, яке ви щойно прочитали, мені сподобалися. Але є нюанс. І саме цей нюанс я планую коротенько уточнити на подальших 240 сторінках цієї книжки. Звісно, з вашою допомогою, хочете ви цього чи ні.

Спершу про те, що в намальованому й сказаному слушне: речення — це оформлена за допомогою слів мовна одиниця, в якій ми висловлюємо певну думку й виражаємо емоцію (на картині речення вредне, нагадую). Далі про те, чого в картині й дитячому висловленні не виявилось: завершеного змісту.

І одразу до гарних новин (бо не хотілося б, аби ви тут же відклали цю філософську працю до кращих часів): чотирирічний хлопчик тільки вчиться писати довершені картини й висловлювати завершений зміст, а

ми з вами це вже давним-давно вміємо й несвідомо щоразу реалізуємо у творенні досконалих речень. Це зараз було пафосно, а тепер нормально: **речення** — основна мовна одиниця, за допомогою якої ми спілкуємося, висловлюємо власні думки, передаємо інформацію та виражаємо емоції. Кожен і кожна з нас робить це за граматичними законами нашої мови, і ці закони закладені в наше мислення від природи.

Ані словосполучення, ані слово, ані звук до такого не здатні. Якщо ви хочете зараз гукнути, мовляв, алло, Ольго Петрівно, слово може виражати закінчену думку й емоції, то не стримуйтеся, місце для здорової дискусії в нас завжди знайдеться. Особливо якщо врахувати, що в такому разі слово припиняє бути словом і стає повноцінним реченням.

Завдання слова — давати чомусь назву: певному предмету, певному явищу, певній істоті, певній дії тощо. Проте щойно хтось скаже: *Зрада!* — всі українці зрозуміють, що слово набуло комплексності, почало виражати певний зміст і заклиало взяти участь у національному виді спорту: шукати зраду навіть там, де перемога. Так стається з усіма повнозначними словами, які здатні, крім називання, розширити свої можливості й стрибнути кар'єрною драбиною з лексичного на граматичний рівень мови.

З неповнозначними словами теж час від часу стається така граматична історія. Наприклад, у діалозі

— *Ходім сьогодні в бар?*

— **Ні.**

заперечна частка *ні* — цілком собі речення. Неприємне таке речення. Не кажіть його.

Речення бувають такі різні: прості, складні, однослівні, багатослівні, повні, неповні, всякі, всілякі й усілякі — що не варто й намагатися звести цей феномен до якогось надто спрощеного пояснення. Ми побачимо далі, що для вираження думки й донесення її до співрозмовника українська мова дає просто-таки величезну кількість можливостей. А речень, які ми можемо, вміємо й практикуємо створити своїм мозком, просто нескінченна кількість. І це не перебільшення, адже якнайрізноманітніші конструкції зі слів української мови для вираження думки можна скласти безкінечно².

Що там балакати, зараз лише 19 сторінка книжки, а авторка вже настворювала тих речень до біса. А скільки ще настворює — гай-гай!

Граматичну будову речення вивчає **синтаксис**, і перша частина книжки присвячена саме йому. Якщо ви напружилися, що тут я моралізуватиму стосовно розділових знаків, то розпружуйтеся, будь ласка: цим я займатимуся в другій частині, де буде про **пунктуацію**, що, власне, цими розділовими знаками й займається.

Коли мовознавці говорять про логіку творення речення, вони часто співвідносять його із **судженням** — логічним поняттям, що означає мисленнєву одиницю. Це хороше зіставлення, бо всі наші судження про цей світ і про себе в ньому під час вербалізації, тобто оформлення за допомогою слів, стають реченнями. Інакше кажучи, будь-яка виражена мовою думка є реченням (або кількома реченнями).

Ще речення називають **висловленням**. І це теж хороша ідея, бо висловлення — це одиниця спілкування, побудована за граматичними законами мови. Звісно, будь-яке речення, сформульоване усно чи письмово, є висловленням.

Мета висловлення

Це може здаватися фактом неочевидним, але кожне висловлення — усне чи письмове — переслідує якусь мету. Ні, не когось із нас переслідує, а саме мету, себто речення ми вимовляємо або пишемо для чогось: аби поділитися враженнями, аби когось про щось попросити, виявити емоцію, щось розповісти... Цілі нашого висловлювання можуть бути різними, однак їх можна об'єднати в три узагальнені:

Розповісти Спонукати Запитати

Повідомлення про певні подію, факт, явище дійсності — це розповідь. Тож, відповідно, речення, що містять такі повідомлення, називаємо **розповідними**.

Спонукування до чогось: прохання, наказ, пересторогу, пораду, вимогу, заборону, заклик — ми формулюємо в реченні **спонукальному**.

Зауважте, погроза — це не спонукальне речення. Бо коли кажемо *Зараз я декому покажу, де раки зимують*, ми нікого ні до чого не спонукаємо, а вводимо, так би мовити, в курс власних планів на найближче майбутнє.

І, зрозуміло, запитання до співрозмовника чи співрозмовниці (що не обов'язково потребує відповіді, але в будь-якому разі схиляє до роздумів) запаковуємо в речення **питальне**.

Формальний принцип вирізнення таких речень у тексті простий: наприкінці розмовного речення завжди стоїть крапка, наприкінці спонукального — знак оклику, питального — знак питання. Гарний же принцип? Гарний. Шкода, що неробочий. Він працює тільки щодо питальних речень, бо вузькоспеціалізований знак питання й справді стоїть лише в них.

Та порівняймо такі речення: 1. *Я хочу кожний день років нових!* 2. *Без тебе нічого не буде, хочеш чи ні.* Чим, на вашу думку, вони відрізняються між собою, крім того, що перше належить Михайлю Семенку, а друге — досліднику творчості Михайля Семенка Сергієві Жадану? Правильно, нічим, адже обидва є розповідними: у першому автор розповідає про свої щоденні бажання, а в другому — про невтішні перспективи когось усупереч будь-яким бажанням.

Однаковими за метою висловлювання є й речення: 1. *Гей, ти, найвищим визнаний, стій, виходь з найсумнішим і вигнаним на бій!* 2. *Кохай, рибо, кохай, хай безнадійно, хай, хай без жодних надій — радій, рибо, радій.* Попри те що перше все так само належить перу Михайля Семенка, а друге — кульковій ручці Сергія Жадана, обидва речення є спонукальними, бо в першому автор викликає на бій, а в другому — радить, просить або наказує (це, на щастя, можна уточнити в самого автора) кохати й радіти.

Тож бачимо, що крапка й знак оклику аж ніяк не є надійними показниками мети наших висловлювань. Їм узагалі в цьому сенсі довіряти не можна, зате точно можна тому, хто акумулює в собі сенс усього речення, — і це, звісно, присудок. У спонукальних реченнях він виражений дієсловами наказового способу, частками *хай* і *нехай*, інфінітивами, наприклад:

Спини мене, отямся і отям (Л. Костенко); Зоріти ніч і бути з вами, холодно-росяні поля, і слухать, як гуде з нестями і стугонить вночі земля... (М. Драй-Хмара).

От на присудок і варто зважати, коли з'ясовуємо вид речення за метою висловлювання.

А крапка й знак оклику сигналізують про дещо інше.

Емоційне забарвлення

Кожне речення можна вимовляти з підсиленою інтонацією — і тоді воно набуває певного емоційного забарвлення. Інакше кажучи, даємо емоцію — отримуємо емоційно забарвлене речення. Коли так робимо, виходить **окличне** речення. Коли не робимо — речення лишається **неокличним**.

Ось де крапка й знак оклику набувають розрізняльного значення, адже за допомогою крапки оформлюємо речення неокличні, а за допомогою знака оклику — і це зрозуміло із самої його назви — окличні. Порівняйте: *Ходім гуляти.* — *Ходім гуляти! Не кричи, я тебе й так чую.* — *Не кричи, я тебе й так чую! Сама не кричи.* — *Сама не кричи!* Ну, і так далі, поки не посваримося.

Питальні речення теж можуть бути окличні й неокличні. Їх легко розрізнити за тим-таки знаком оклику, наприклад: *Чого ти кричиш?* — *Чого ти кричиш?! Хто тобі сказав, що ти не кричиш?* — *Хто тобі сказав, що ти не кричиш?! Далі продовжуємо, чи для сварки вже достатньо?*

Знаю, шановні читачі, що зараз ви хотіли би пояснити олдовій авторці: в нинішньому світі знак оклику означає, що ми на когось кричимо³, а крапка — що виявляємо пасивну агресію, а знак оклику біля знака питання — це взагалі підсудна справа. Але авторка — стріляний дубчак і передбачила цю мить, тож запевняю, що все пояснила в другій частині книжки. Поки що нам треба прийняти факт, що у світі рожевих поні літературної мови знак оклику й крапка не

означають нічого поганого, а свідчать лише про емоційне забарвлення наших речень на письмі й підвищення інтонації в усному мовленні.

Склад речення

А тепер від емоцій і визначених цілей нашої усно-письмової балаканини ми переходимо до форми. Точніше, до формального синтаксису. У цієї науки є один величезний мінус: вона не надто зважає на контекст, на те, за яких умов ми формулюємо свої речення і чим керуємося, коли утворюємо ті чи інші синтаксичні структури. Їй цікава передусім форма: члени речення, їх поєднання, правила відокремлення й оце от усе.

Але є й ще більший плюс: тут усе таке логічне й струнке, що з українського речення можна писати картину! Так, це було окличне речення, так, воно було емоційно забарвленим, бо розглядання синтаксису з формального боку завжди викликає море позитивних емоцій. І я спробую вас у цьому переконати.

Та поки переконування ще не почалося, звернімо увагу, що залежно від кількості головних і другорядних членів, а також граматичних основ речення може бути:

- двоскладним — граматична основа складається з підмета й присудка;
- односкладним — граматична основа складається з одного члена речення, співвідносного з підметом чи присудком;
- непоширеним — містить лише граматичну основу;
- поширеним — крім граматичної основи, містить ще другорядні члени;
- простим — містить одну граматичну основу;
- простим ускладненим — містить одну граматичну основу й ускладнювальні елементи;
- складним — містить дві й більше граматичні основи.

Чи стало вам моторошно від кількості видів речень, про які ми ще не згадали? Якщо стало, то спішу вас заспокоїти: насправді їх іще більше. І я планую про кожен з них поговорити, навіть якщо ви просто

осудливо мовчатимете, похмуро гортаючи сторінки, й не підтримуватимете мою захоплену розмову.

Завдання кожного фаната синтаксису — переконати, що синтаксис крутезний, і залучити в цю релігію якомога більше новонавернених. Не привертаючи уваги санітарів, звісно.

Ось цим я й займатимуся за три... дві... одну секунду⁴.

² До речі, де моя Нобелівська премія? Я щойно відкрила синтаксичну нескінченність, агов!

³ А може, ми й справді кричимо?!

⁴ Якщо вам, як і наполегливому чотирирічному хлопчику, досі цікаво, чи привезу я з роботи монстра, то ні, не привезу. Ніяких монстрів. Монстри нас чекатимуть у розділі «Складне речення». Жартую. (Ні.)

Частина 1

Українське речення

Прийом! Прийом! З вами на зв'язку капітан Очевидність. У нього для вас є багато очевидної інформації. Перша: ви почали читати речення, яке вже завершуєте читати. Друга: у речення є основа, і в цьому реченні основа — це «є основа». Третя: кожне речення виражає завершену думку, і завершена думка в цьому реченні полягає в тому, що речення виражає завершену думку. Четверта: речення не пишуть і не вимовляють просто так, кожне з них має призначення, і призначення цього речення — повідомити читачам, що речення мають призначення. П'ята: ви почали читати речення, що має граматичну основу, виражає закінчену думку, має певне призначення, і ви вже завершуєте його читати.

Розділ 1

Сама досконалість

Просте речення

У кожного, кожної, кожного й кожної на нашій планеті (а є ймовірність, що й поза нею) є своя основа. Це, так би мовити, те, на чому кожний, кожна, кожне, кождий, кожда й кожде постають, існують і тримаються. Основою будинку, наприклад, є фундамент, основою тортика — тісто, основою картини — полотно, основою української ідеї — воля. І чого б то речення мало би стати в цьому всьому винятком?

Якщо основа будинку — залізобетонна, а основа авторки цієї книжки — ігриста⁵, то основа речення — граматична.

Зі школи ми знаємо, що граматична основа речення — це підмет і присудок, але навіть формальний синтаксис нам скаже, що це ну дуже поверхове визначення. Граматична основа означає цілісність: змістову, інтонаційну, експресивну й навіть естетичну. Інакше кажучи, вона свідчить, що речення довершене, себто повністю розкриває закладений у нього зміст, відображає певне явище дійсності, зрозуміле співрозмовнику, інтонаційно оформлене, ще й гарне. Порівняйте: 1. *Настала перемога.* 2. *Перемога!* У першому реченні для вираження думки використано підмет і присудок. А у другому — лише один член речення, і його цілком достатньо для вираження тієї самої думки.

Граматична основа — це змістовий центр речення, завдання якого полягає у формулюванні основного сенсу повідомлення. Він може бути виражений двома **головними членами**: підметом і присудком — у такому разі речення називаємо **двоскладним**. Проте часто (насправді дуже часто) для цілісного, змісто-інтонаційно-довершеного, висловлення цілком достатньо й одного головного члена. Тоді речення є **односкладним**.

Є хибне твердження, згідно з яким головний член в односкладних реченнях називають підметом або присудком. Наприклад, кажуть, що в реченні *Перемога!* головний член — це підмет, а в реченні *Світає* — присудок. Якби воля авторки, вона накладала б за такі

твердження штрафи, але її не взяли в мовний патруль за надто категоричне ставлення до порушників. Тому спробуймо просто побачити, що і в першому, і в другому реченні обидва головні члени ніби об'єдналися за змістом в одному слові. Коли ми вигукуємо: *Перемога!* — само собою зрозуміло, що вона настала. А коли констатуємо факт, що надворі *Світає*, — навіть не зможемо знайти слова на означення того, що саме світає. Просто тому, що суб'єкт світання (умовний підмет) міститься вже в самому дієслові.

Тож суто формально в односкладних реченнях ми можемо говорити про головний член, співвідносний з підметом чи присудком (бо за формою він щось із них нагадує).

Звісно, крім основного змісту, повідомлення може містити додаткову, уточнювальну, розширювальну, поглиблювальну, красивебелъну, приголомшлювальну інформацію. Ба більше, зазвичай воно так і робить — містить її. І цю інформацію розкривають другорядні члени речення, до яких належать означення, обставина й додаток. Наприклад:

*Настала наша перемога; Світає зараз ра́но; Ба-
чу цікавий паб.*

Другорядні члени мають своїх фаворитів серед головних і гуртуються довкола них. А якщо чесно, то головні члени, як представники смислового центрального центру речення, значеннєвою силою прив'язують до себе тих, хто допоможе їм самовиражатися якнайефективніше. Мовою синтаксису це називається граматична залежність, мовою сучасної психології — співзалежність. Головним членам потрібні другорядні задля самовираження, а другорядні члени не можуть існувати в реченні без головних. Така-от сумна історія для психотерапії, але доволі радісна для українського синтаксису.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

КУПИТИ